

Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини

О. М. РУДНЕВА

кандидат юридичних наук,
доцент Національного інституту
стратегічних досліджень

Відправним принципом, який формує основу розвитку сучасних європейських та інших демократичних держав світу, є непорушність прав і свобод людини

У статті аналізується класифікація міжнародних стандартів прав і свобод людини. Автор досліджує правові принципи та правові норми, які мають універсальний і загальнообов'язковий характер, а також позиції відомих вітчизняних та іноземних науковців.
Ключові слова: міжнародні стандарти прав людини, норма права, принцип права.

В статье анализируется классификация международных стандартов прав и свобод человека. Автор исследует правовые принципы и правовые нормы, которые имеют универсальную и общеобязательную силу, а также позиции известных отечественных и иностранных учёных.

Ключевые слова: международные стандарты прав человека, норма права, принцип права.

The classification of international human rights standards is analyzed. The author researches legal principles and rules of law, which has universal and obligatory power, positions of the famous Ukrainian and foreign scientists.

Keywords: international human rights standards, rule of law, principle of law.

Феномен прав і свобод людини вже не перше століття є одним із центральних об'єктів наукового пізнання. Про права людини писали філософи, вчені-правники, юристи-практики. Але й до сьогодняшнього дня ця проблематика не вичерпала себе, а її дослідження відзначається особливою актуальністю.

З кінця ХХ-го ст. активізувалися глобалізаційні процеси. Відправним принципом, який формує основу розвитку сучасних європейських та інших демократичних держав світу, є непорушність прав і свобод людини. Світовою спільнотою напрацьовані міжнародні стандарти прав і свобод людини, які стали частиною внутрішнього права України та мають пріоритетний вплив на розвиток її правової системи.

Попри зазначене, проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини практично залишилися поза увагою наукової спільноти. Окремі аспекти досліджувалися різними вченими, а саме: О. В. Бурлаком, В. Г. Буткевичем, Г. В. Ігнатенком, М. І. Козюброю, М. Орзіхом, П. М. Рабіновичем та деякими іншими. Проте комплексного дослідження видів міжнародних стандартів прав і свобод людини не проводилося.

Метою цієї статті є аналіз наукових проблем класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини та дослідження різних їх видів. У юридичній літературі пропонуються деякі підходи до визначення видів міжна-

родних стандартів прав і свобод людини, але відсутні єдині, структуровані та логічно побудовані класифікації.

На наш погляд, найбільш доцільно класифікувати міжнародні стандарти прав і свобод людини виходячи з їх об'єктивної форми закріплення та особливостей функціонування, оскільки така класифікація дозволяє виокремити не лише формальні, а й сутнісні властивості відповідних стандартів, визначити їх роль у правовому регулюванні.

Отже, за критерієм форми об'єктивного вираження пропонуємо виділяти дві групи міжнародних стандартів прав і свобод людини: стандарти-принципи та стандарти-норми.

До стандартів-принципів мають бути віднесені лише ті, які набули ознак універсальності, модельності та загальності, що притаманно міжнародним стандартам прав і свобод людини загалом. Системоутворюючим стандартом-принципом є принцип верховенства права, зміст якого формують такі стандарти-принципи, як рівність, справедливість, розумність, пропорційність, добросовісність, пріоритет прав людини, їх забезпечення та захист, а також принцип демократизму. Зауважимо, що на законодавчому та доктринальному рівнях пропонуються різні моделі внутрішнього підпорядкування і тлумачення системних зв'язків, які існують між зазначеними правовими принципами, однак ця наукова проблема заслуговує на окреме дослідження.

До категорії принципу права звертається не тільки правова доктрина, оскільки вони прямо закріплюються як у внутрішніх законодавчих актах, так і на міжнародному рівні. Так, аналізуючи зміст категорії «принцип» як правової категорії, яка існує у сфері належного, необхідно звернутися, зокрема, до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, які досліджував Г. В. Ігнатенко, де використовується цей термін у таких значеннях: а) правовий чи неправовий принцип; б) норма більш високого чи норма вищого порядку; в) норма, що породжує конкретні правила; г) норма, важлива для цілей резолюції; д) мета, котру необхідно досягнути, вимога до юридичної чи іншої політики; е) керівна засада тлумачення [1, с. 6].

Важливим є значення стандартів-принципів, що діють у сфері прав людини, саме з огляду на вагомість виконуваних ними функцій. Слід погодитись із А. М. Колодієм, який, характеризуючи загальне поняття принципів права, прийшов до висновку, що «принципи разом з нормами регулятивного права виконують у ньому такі функції, що і відбиває їх сутність:

— визначають через норми права правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність та інші властивості) усіх учасників правовідносин;

— на певний час закріплюють, а у разі необхідності змінюють правовий статус цих суб'єктів;

— визначають компетенцію згаданих суб'єктів, особливо це стосується

державних органів і повноважень посадових осіб цих органів;

— встановлюють юридичні факти, що пов'язані з виникненням, зміною або ж відміною правовідносин;

— передбачають конкретний правовий зв'язок між суб'єктами правовідносин;

— встановлюють оптимальний тип правового регулювання щодо конкретних суспільних відносин» [2, с. 117].

Стандарти-принципи у сфері прав людини закріплюють основоположні (базові вихідні) засади розуміння та захисту цих прав, що створює підґрунтя для розвитку останніх. У випадках, коли стоїть питання про визначення правомірності поведінки того чи іншого суб'єкта (перш за все, держави), слід виходити з того, чи відповідає ця поведінка правовим принципам, і тоді можна зробити висновок про порушення (або дотримання) того чи іншого стандарту.

Фундаментальним міжнародним стандартом-принципом слід вважати принцип верховенства права. Про загальне визнання останнього світовою спільнотою, зокрема державами-учасницями ООН, свідчить його нормативне закріплення у низці міжнародно-правових документів, прийнятих в межах цієї організації. Принцип верховенства права знайшов своє закріплення у багатьох конвенціях з прав людини, а також установчих документах міждержавних об'єднань. Так, наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

1950 р. містить положення, у якому вказується, що верховенство права утворює спільну спадщину європейських країн. У преамбулі Статуту Ради Європи від 5.05.1949 р. йдеться про принцип верховенства права як один з принципів, що становить підвалини кожної справжньої демократії.

Сутність принципу верховенства права протягом багатьох років була предметом дослідження вчених різних країн. На наш погляд, здійснюючи сучасне тлумачення верховенства права як міжнародного стандарту в галузі прав людини, доцільно виходити з його обґрунтування, наданого Альбертом Веном Дайсі. Так, на думку вченого, основу принципу верховенства права складають такі положення: 1) відсутність державного свавілля; 2) підпорядкування кожного звичайному закону, який застосовується звичайними судами; 3) звичайні норми конституційного права утворюють результат загального права країни [3, с. 212–231].

Про визнання принципу верховенства права свідчить і його проголошення державами у своєму національному законодавстві, як правило, в конституціях, конституційних законах. Так, ст. 8 Конституції України також закріплюється принцип верховенства права як загальний.

Про принцип верховенства права у своїх рішеннях неодноразово згадує і Конституційний Суд України. Так, у рішенні КСУ від 02.11.2004 р., № 15-рп/2004 (справа про призначен-

ня більш м'якого покарання) верховенство права розглядається як панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, а також обмежувати свободу та рівність особи.

Визнання та дотримання державою принципу верховенства права є необхідною передумовою належної охорони прав і свобод людини, що ґрунтуватиметься на пріоритеті прав і свобод людини, пріоритеті закону над приватними інтересами посадових осіб, побудові державної політики в суворо окреслених правовими нормами межах, неприпустимості свавілля тощо. Порушення цих вимог унеможливорює дієву охорону прав людини, нівелює цінність їх проголошення та захисту,

ставить під загрозу вільний розвиток людської особистості.

Оскільки відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституція України має вищу юридичну силу, закони та інші нормативні акти приймаються на основі Конституції та повинні відповідати їй, а згідно із ч. 1 тієї ж статті в Україні визнається та діє принцип верховенства права як загальний, то принципу верховенства права мають відповідати законодавство України, організація та діяльність органів державної влади, зокрема, у сфері адміністративної та судової практики. Тому розвиток інститутів вітчизняної правової системи має відповідати таким вимогам:

1. Зрозумілість для громадян норм поведінки, закріплених у нормативно-правових актах. Не повинно бути ситуацій, коли: кілька законів по-різному врегульовують одні й ті самі суспільні відносини; підзаконні акти суперечать закону; органи влади на місцях в першу чергу застосовують інструкції та інші підзаконні акти з порушенням закону, коли положення закону сформульовано так, що їх можна тлумачити по-різному, коли роз'ясненнями підмінюються положення нормативно-правових актів тощо.

2. Стабільність і послідовність законотворчої діяльності парламенту та нормотворчої діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. З одного боку, держава зобов'язана швидко та ефективно реагувати на нові потреби в регулюванні тих чи інших суспільних відносин. З ін-

шого, потрібно змінити практику, коли правила гри постійно змінюються, коли немає стабільності та прогнозованості законодавства. Невиправданою є ситуація, коли ключові питання в різних сферах суспільних відносин регулюються законами, які вже давно не відповідають ні часу, ні потребам суспільства. Відповідно основне завдання — забезпечити оптимальний баланс між стабільністю та динамізмом правового регулювання.

3. Однаковість застосування правових норм — однотипність правозастосовчої практики. Неприпустимою є ситуація, коли з аналогічних питань ухвалюються різні рішення.

4. Відповідність законодавства сучасним світовим стандартам прав і свобод людини. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, за виконання обов'язку із забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Це є не тільки обов'язком Української держави перед своїми громадянами, а й міжнародним зобов'язанням нашої країни. Жодна норма національного законодавства, включно з нормами Конституції, ні політичні, соціальні, культурні або економічні обставини всередині країни не можуть бути виправданням неспроможності виконати взяті на себе зазначені зобов'язання.

5. Неможливість зворотної дії нормативно-правових актів у часі і неприпустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів. Існую-

чу практику порушення цього конституційного принципу шляхом прийняття законів та підзаконних актів, у яких вводилися мораторії та інші тимчасові обмеження прав громадян, потрібно визнати негативною.

6. Подолання основних інституційних недосконалостей судової системи України, зокрема таких, як: а) надмірне затягування судами розгляду справ; б) незабезпечення громадянам належним чином права на правову допомогу; в) низька якість судових рішень, про що свідчить значний відсоток скасованих рішень під час їх перегляду в апеляційному чи касаційному порядку; г) невиконання судових рішень; ґ) низьке матеріально-технічне забезпечення судів.

Іншим важливим міжнародним стандартом-принципом, як зазначалося вище, є принцип рівності. Як писав В.С. Нерсисянц, принцип абстрактної, формальної рівності суб'єктів, що виступають в ролі учасників певного кола відносин, фактично відмінних між собою, є основним принципом будь-якого права, що виражає його специфіку на відміну від всіх інших видів соціальних норм і типів соціальної регуляції [4, с. 22].

Слід зазначити, що принцип рівності не визнавався світовою спільнотою протягом тривалих історичних періодів, і вперше твердження про необхідність його загального визнання й нормативного закріплення почали з'являтися лише в часи Відродження та Реформації. Першими про прин-

цип рівності почали писати такі вчені, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер та ін. Наприклад, Дж. Локк вважав, що всім людям від природи притаманний стан повної свободи і рівності. Вчений писав: «Нікому не належить більше, ніж іншим: бо ніщо не є настільки очевидним, ніж те, що створіння одного виду та класу... мають бути також рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості...» [5, с. 131].

Про основоположне значення цього принципу свідчить те, що він знайшов широке відображення у низці важливих міжнародно-правових договорів з прав людини. Так, наприклад, принцип рівності закріплюється у ст. 2 Статуту ООН, ст. ст. 2, 3, 7, 11, 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, ст. ст. 2, 3, 12, 14, 23, 24, 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Заключному Акті НБСЄ, у міжнародних конвенціях, прийнятих в межах ООН (Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, Конвенція про дискримінацію в галузі найму і праці, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації тощо), та інших міжнародно-правових актах.

У юридичній літературі зустрічаються різні погляди на тлумачення змісту цього принципу. Деякі вчені наголошують на його диференціації на принципи суверенної рівності у міжнародному праві та принципу рівності у внутрішньодержавному праві.

Так, наприклад, Т.І. Фулей пише, що «всезагальний характер принципу рівності можливих учасників певного кола відносин у різних системах права — міжнародно-правовій і національній (внутрішньодержавній) — зважаючи на особливості суб'єктного складу і характер відносин, виражається в таких особливих проявах, як принцип суверенної рівності у міжнародному праві та принцип рівності однойменних суб'єктів (громадян, юридичних осіб) у внутрішньодержавному праві» [6, с. 87].

Ми зверталися до аналізу принципу рівності, дефініції її видів і погоджуємось з підходом, який пропонує С.П. Погребняк, а саме: характеризуючи принцип рівності, слід вирізнити формальну та фактичну рівність. Так, учений вказує, що вимога формальної рівності можливостей реалізується за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів: 1) принципу рівності перед законом; 2) принципу рівності перед судом; 3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина; 4) принципу рівності обов'язків людини і громадянина. На думку С.П. Погребняка, ідея фактичної рівності можливостей реалізується в праві за допомогою двох основних принципів: 1) принципу диференціації правового регулювання; 2) принципу позитивної дискримінації [7, с. 82, 84]. Принцип диференціації правового регулювання ґрунтується на необхідності встановлення певних особливостей в правовому статусі окремих

суб'єктів (жінок, дітей, біженців, ветеранів тощо) та визнанні правомірності таких особливостей. Принцип позитивної дискримінації полягає у можливості запровадження певних привілеїв для окремих категорій осіб, зумовленій необхідністю таким чином забезпечити правову охорону і захист їхніх прав та законних інтересів.

Принцип демократизму, на наш погляд, також слід віднести до міжнародних стандартів прав людини. Так, останні не можуть не тільки повною мірою захищатися в авторитарних, тоталітарних суспільствах, а й не визнаються найвищою цінністю за недемократичних політичних режимів. Можна сказати, що демократизм у суспільному регулюванні є необхідною передумовою для розвитку та охорони прав і свобод людини.

Демократія, як найбільш впливова політична ідея XIX ст., постала на початку XX ст. політичною реальністю, а в його середині — реальністю геополітичною, перетворившись, нехай тільки формально, в явно переважаючий у світі тип політичного ладу [8, с. 5].

Р. Даль виокремлює основні процесуальні критерії, що, на думку вченого, складають і виступають як інституціональні основи природи демократії, демократичного процесу. Таких критеріїв вчений нараховує п'ять: 1) ефективна участь; 2) рівне голосування; 3) розуміння, засноване на інформативності (інформованості); 4) здійснення контролю за порядком денним; 5) включеність у життя суспільства [9, с. 40].

Варто зазначити, що категорію демократизм як міжнародний стандарт прав людини не слід тлумачити звужено. Адже під ним потрібно розуміти реальне місце, значення та роль людини в суспільстві не лише при вирішенні питань, пов'язаних з формуванням органів державної влади і місцевого самоврядування та участю у вирішенні проблем загальнодержавного й місцевого значення, а й цілі та порядок окремих галузей правозастосування, зокрема правосуддя, виконання судових рішень, взаємовідносини особи з різними органами державної влади при здійсненні нею своїх прав тощо.

Так, наприклад, В.І. Тертишников пише, що «демократизм цивільного процесуального права України складається, насамперед, з того, що при здійсненні правосуддя по цивільних справах суд покликаний охороняти соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян або їх інтереси, права й охоронювані законом інтереси підприємств, установ, організацій, інтереси держави. Діяльність суду повинна бути спрямована на зміцнення демократизації й подальшого розвитку самоврядування народу» [10, с. 16].

Отже, принцип демократизму охоплює широке коло сфер суспільних відносин, проявляючись у яких він, з одного боку, закріплює пріоритет людини та її інтереси над державою, підкреслює цінність охорони її прав та свобод, а, з іншого, встановлює

принцип диспозитивності для осіб приватного права щодо їх здійснення.

Наступним міжнародним стандартом-принципом слід вважати принцип справедливості. Варто відзначити, що саме поняття права часто визначається як втілена й закріплена у предметно-інституційних формах регулювання зовнішньої поведінки людей справедливість [11, с. 30].

Принцип справедливості здавна перебував у центрі уваги вчених, громадських діячів, суспільства загалом. Так, ще Арістотель писав, що поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що є критерієм справедливості, є регулятивною нормою політичного спілкування [12, с. 9]. На думку Г. Гроція, справедливість є необхідною ознакою права. Вчений приходить до висновку, що «право тут означає не що інше, як те, що справедливо, при цьому перевага в заперечувальному, а не в затверджувальному значенні, бо право є те, що не суперечить справедливості. Суперечить справедливості те, що огидне природі істот, які мають розум» [13, с. 68–72].

Загалом же у теорії права та філософії існує чимало підходів до тлумачення справедливості, заснованих на різних поглядах та концепціях. Так, наприклад, Дж. Ролз та його послідовники виокремлюють формальну, змістовну та процедурну справедливість [14, с. 99]. Поняття «справедливість» часто використовується в контексті поняття «природної справед-

ливості». На думку С. Шевчука, природна справедливість обумовлює існування гарантій процесуальних прав особи, в першу чергу, право бути заслуханим у судовому засіданні, вимогу форуму (гласність і змагальність у судовому процесі), чесності й нейтральності судочинства, а також конституційних гарантій щодо судового захисту будь-якого порушеного права особи й гарантій права на судове оскарження дій адміністративних органів [15, с. 67].

Справедливість також слід розуміти як вимогу виключення суб'єктивного, упередженого ставлення влади при вирішенні будь-яких питань, необхідність її об'єктивності. У цьому аспекті принцип справедливості тісно пов'язаний з принципом рівноправності.

Як зазначалося вище, поряд з міжнародними стандартами-принципами ми пропонуємо виділяти й міжнародні стандарти-норми права. Ними є не будь-які права та свободи людини, закріплені в одному чи кількох міжнародно-правових документах, а лише ті з них, які знайшли широке закріплення в системі міжнародно-правових договорів з прав людини, що свідчить про їх безумовне визнання всією світовою спільнотою, та дотримання яких є міжнародно-правовим обов'язком держав (чи то на підставі нормативно закріплених зобов'язань, чи ж на підставі імперативних норм міжнародного права).

Міжнародні стандарти-норми права за своєю сутністю можуть належати не лише до природних, а й до позитивних прав людини, оскільки критерієм віднесення прав людини до категорії міжнародних стандартів, на наш погляд, слід вважати насамперед не їх походження, а їх правові властивості, універсальність та загальнозобов'язуючий характер.

Міжнародні стандарти-норми є показником рівня розвитку людської цивілізації, віддзеркаленням потреб світової спільноти та її цінностей на конкретно-історичному етапі. Муса Аль-Сулайбі слушно відзначає, що загальноновизнані норми прав людини, які притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву, відбивають історично досягнутий рівень демократії та гуманності суспільства на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях. Ні міжнародний договір, ні внутрішньодержавний закон не можуть обмежити права людини [16, с. 116].

У юридичній літературі зустрічаються різні погляди щодо кола прав людини, які слід вважати такими, що досягли рівня міжнародних стандартів. Так, наприклад, В.В. Завальнюк та А.М. Колодій до міжнародних стандартів-норм прав людини відносять такі громадянські та політичні права: право на життя; заборона катувань і жорстокого, нелюдського і такого, що принижує честь і гідність, покарання; заборона рабства; покарання винятково на підставі закону; право на сво-

боду та особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на одруження; право на свободу думки, совісті та віросповідання; свобода вираження думок; свобода зборів і об'єднань; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом; інші суміжні права (право виступати в якості фізичної чи юридичної особи, право на прізвище та ім'я, право на громадянство і гарантії прав у випадку відсутності громадянства та ін.).

До економічних, соціальних та культурних прав-стандартів (стандартів-норм), на думку вчених, слід відносити: право на працю; право на справедливі й сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я і соціальний захист; захист сім'ї, материнства й дитинства; право на одержання середньої й вищої освіти; право на користування досягненнями культури.

До колективних прав: право на мир; заборону геноциду й апартеїду; право народів на самовизначення; права національних меншин; право на розвиток; право на сприятливе навколишнє середовище [17, с. 68, 69].

Загалом можна погодитись із наведеною позицією вчених, за винятком окремих прав і свобод людини, які, попри свою безперечну важливість, до сьогодні не набули ознак універ-

сальності, тож не можуть розглядатися як міжнародний стандарт. Мова йде, зокрема, про право на одержання середньої й вищої освіти, профспілкові права, право на користування досягненнями культури; право на гідний (достатній) рівень життя, право народів на самовизначення тощо.

Підсумовуючи, можна наголосити на тому, що міжнародні стандарти прав людини відіграють важливу роль у правовому регулюванні, виступаючи водночас основою для подальшого розвитку та вдосконалення нормативної бази міжнародного права прав людини і критерієм для оцінки правового становища людини в конкретному суспільстві. Класифікація міжнародних стандартів прав людини на стандарти-принципи та стандарти-норми, дає змогу глибше дослідити правову природу міжнародних стандартів, системно проаналізувати внутрішні зв'язки між ними. В аспекті цієї роботи було проаналізовано тільки найбільш значущі правові принципи й норми з ознаками універсальності, модельності та загальності.

У той же час, на доктринальному рівні залишається чимало актуальних та невирішених проблем, які вимагають продовження наукового пошуку, зокрема проблеми правових принципів, визначення їх сутності та співвідношення, тлумачення принципу верховенства права; проблеми визначення реєстру прав і свобод людини, які можуть бути окреслені як міжнародні стандарти-норми, напрацювання но-

вих підходів до розуміння прав людини четвертого покоління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курс международного права. В 7 т. Т. 2. Основные принципы международного права / Г. В. Игнатенко, В. А. Карташкин, Б. М. Клименко и др. — М.: Наука, 1989. — 240 с.
2. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д. ю. н.: 12.00.02 / Колодій А. М. — К., 1998. — 382 с.
3. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции / Под ред. П. Г. Виноградова. — 2-е изд. — СПб., 1907. — 695 с.
4. Нерсесянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 г.). — В кн.: Права человека в истории человечества и в современном мире. — М., 1989. — С. 21–29.
5. Локк Дж. Два трактата про правління [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru>
6. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. ... к. ю. н.: 12.00.01 / Фулей Т. І. — Л., 2003. — 253 с.
7. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. — Х.: Право. — 240 с.
8. Лейпхарт А. Демократия в многонациональных обществах: сравнительное исследование. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.
9. Даль Р. О демократии / Под ред. О. А. Алякринского. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
10. Тертишников В. І. Цивільний процес України (лекції): Навч.-практ. посіб. — Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — 272 с.
11. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Харьков: Право, 2002. — 328 с.
12. Аристотель. Политика / Пер. С. А. Жебелева. — М., 1911.
13. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с латын. — М.: Госюриздат, 1956. — 867 с.
14. Ролз Дж. Теорія справедливості. — К.: Основи, 2001. — 822 с.
15. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — 302 с.
16. Муса Аль-Сулайбі. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини // Право України. — 2000. — № 9. — С. 116–119.
17. Завальнюк В. В. Міжнародні стандарти прав людини в їх антропологічному вимірі // Митна справа. — 2009. — № 5 (65) — С. 67–70.